

Izvorni naučni rad
UDK 323.1(497.16)

Saša MRDULJAŠ (Split)

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split
sasa.mrduljas@pilar.hr

O (NE)MOGUĆNOSTI POPISNOG IZJAŠNJAVANJA U SRPSKOM NACIONALNOM SMISLU U CRNOJ GORI ZA TRAJANJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE ¹

Tijekom trajanja socijalističke Jugoslavije (1945–1991) velika većina (tradicionalno) pravoslavne populacije u Crnoj Gori izjašnjavala se Crnogorcima u popisima stanovništva 1948., 1953., 1961., 1971., 1981., 1991. Međutim, nakon raspada Jugoslavije te u uvjetima sve izvjesnije disolucije državne zajednice Srbije i Crne Gore u popisu iz 2003. gotovo trećina crnogorskog stanovništva izjasnila se Srbima. U nešto manjoj mjeri takav vid izjašnjavanja ponovljen je i u neovisnoj Crnoj Gori prilikom popisa iz 2011. Pojava masovnog „odljeva“ nekadašnjih nacionalnih Crnogoraca u okvire nacionalnog srpstva svakako traži svoje objašnjenje. U srpskom miljeu vrlo se često objašnjava tvrdnjom da u socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo moguće slobodno se izjasniti u srpskom nacionalnom smislu unutar Crne Gore. Da su se iz tog razloga, naknadno očitovani nacionalni Srbi izjašnjavali kao Crnogorci. Pored ostalog i stoga što je, kako se ističe, crnogorstvo ionako shvaćano kao svojevrsna verzija nacionalnog srpstva. U priloženom radu, na temelju analize podataka o izjašnjavanju u srpskom nacionalnom smislu na tlu Crne Gore te u crnogorskom na teritoriju Srbije u popisima provedenim 1948–1991. pokušati ćemo utvrditi da li su navedene tvrdnje utemeljene ili možda objašnjenje rečene pojave treba tražiti u izloženosti crnogorskog društva drugim, znatno složenijim (povijesnim) procesima.

Ključne riječi: *nacionalno izjašnjavanje, popisi stanovništva, Crnogorci, Srbi, Crna Gora, Srbija, Jugoslavija*

¹ Ovaj članak izrađen je u okviru znanstveno-istraživačkog projekta „*Nacionalna identifikacija u Crnoj Gori*“ [Znanstveno-istraživački projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (2020/22)].

Uvod:

Kraj 80-ih godina prošlog stoljeća donio je niz neočekivanih promjena na tlu Istočne Europe pa i unutar same Jugoslavije. Socijalistički sustav, unatoč pokušajima da ga se prikaže stabilnim, naglo se urušavao otvarajući prostor demokratizaciji odnosa u dotadašnjim jednopartijskim društvima. U tim uvjetima „na površinu“ izbija i niz pojava koje su za trajanja komunističke vlasti bile slabije vidljive. Ponajprije onih iz sfere međunacionalnih odnosa. Usprkos službenom konstruktivnom bratstvu i slozi naroda socijalističkog lagerskog dolazi do dezintegracije višenacionalnih država. Negdje mirno, kao u Čehoslovačkoj, negdje uglavnom mirno, kao u bivšem SSSR-u, dok se Jugoslavija raspada u nizu ratnih sukoba.

U tom razdoblju, koje se proteže i tijekom 90-ih, Crna Gora, mada dijelom uzavrelog jugoslavenskog prostora, uspjela je izbjeći direktnu izloženost ratnim zbivanjima. Štoviše, 2006. postiže mirno razdruživanje od Srbije, s kojom je nakon raspada SFRJ formirala Saveznu Republiku Jugoslaviju, tj. Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore te otpočinje relativno uspješan samostalni državni razvoj (Darmanović, 2006: 16–19). No, unutar cijelog tog razdoblja upravo je Crna Gora zahvaćena izrazito dalekosežnim procesima u sferi (među)nacionalnog.

Za trajanja socijalističke Jugoslavije njena autohtona, pravoslavna populacija u nacionalnom se smislu u pravilu izjašnjavala Crnogorcima. I to sa izvjesnom dozom naglašenog ponosa kojim je dodatno isticana prepoznatljivost crnogorskog etnosa. Tako je bilo i u samoj Srbiji u kojoj je obitavala trećina od svih jugoslavenskih pripadnika crnogorske nacije uglavnom doseljenih za trajanja nekadašnje države. Iskazivanje crnogorske nacionalne pripadnosti ostalo je stabilno i u vrijeme raspada Jugoslavije. Neovisno o tome što se jasno očitivalo da u uvjetima konfrontacije srpstva sa „ostatkom“ Jugoslavije glavina (tradicionalno) pravoslavnih Crnogoraca podržava srpske pozicije.

Takvo opredijeljenje, kojem nije manjkalo odsustva identifikacije sa autentičnim crnogorskim ciljevima, doći će na novu razinu krajem 90-ih. Tadašnje crnogorsko vodstvo ipak procjenjuje da državna zajednica sa Srbijom šteti interesima Crne Gore te osloncem na povoljniji međunarodni kontekst postepeno djeluje na njenom osamostaljenju (Šćekić, 2018: 17–20). Taj izbor, kojeg je „oduvijek“ podupirao manji dio pravoslavnih Crnogoraca, pokazati će da je dotadašnji (pro)srpski sentiment u crnogorskom društvu kod mnogih predstavljao dobru podlogu da se, podržavajući zajednicu sa Srbijom izjasne kao Srbi i odbace crnogorsku nacionalnu identifikaciju.

Prikazano raspoloženje našlo je svoj odraz i u popisu stanovništva iz 2003. prilikom kojeg se gotovo trećina građana Crne Gore očitovala Srbima.² U nešto manjem omjeru do takvog je izjašnjavanja došlo i nakon postizanja državne neovisnosti tj. u popisu iz 2011. Na znatan porast broja i udjela Srba u Crnoj Gori svako su utjecale i znatne migracije Srba iz Hrvatske, BiH, Kosova tijekom ratova 90-ih no presudnu ulogu je imalo „optiranje“ domaćeg življa za nacionalno srpstvo.³ Istodobno, identifikacija sa nacionalnim crnogorstvom u samoj Srbiji (uža Srbija i Vojvodina) svodi crnogorsku zajednicu u toj zemlji na približno trećinu od njenog nekadašnjeg, najvišeg broja dosegnutog 1981. (v. Tablicu br. 1).

Riječ je o pojavi koja sa aspekta nacionalnog predstavlja poseban fenomen u postsocijalističkom dijelu Europe. Neupitno je da postoji historijski i identitetski kontekst koji je omogućavao „ispreplitanje“ crnogorstva i srpstva. No, takav kontekst, jasno sa drugim (među)nacionalnim „predznakom“ postoji i drugdje. Primjerice u Bjelorusiji u kojoj dominira ruski jezik, u kojoj je pravoslavlje institucionalno povezano sa ruskom crkvom, unutar koje samo etničko ime uključuje ruski naziv. Unatoč tome i različitom doživljaju bjeloruskog identiteta Bjelorusi se nisu prestali nacionalno izjašnjavati Bjelorusima (Bekus, 2014: 7, 10). Po popisu stanovništva Bjelorusije iz 1989., provedenom prije raspada SSSR-a, u toj republici živjelo je 7.904.623 Bjelorusa ili 77,9% od ukupnog stanovništva dok ih je po zadnjem popisu, onom iz 2019. bilo 7.990.719 ili 84,9% (*Statistical Yearbook*, 2020: 47). Pri tome je točno da je Bjelorusija po stjecanju državne neovisnosti ostala u tijesnim vezama sa Rusijom. No te se veze nije pokušavalo održati ili osigurati destrukcijom bjeloruskog u korist ruskog nacionalnog identiteta.

² Po popisu iz 2003. u ukupnom stanovništvu Crne Gore (620.145), odnosno u ukupnom broju tada popisanih Srba (198.414) participiralo je 16.525 Srba rođenih u Srbiji i doseljenih iz nje (uža Srbija, Vojvodina, Kosovo), 12.225 iz BiH, 5.222 iz Hrvatske, 233 iz Makedonije, 260 iz Slovenije, 763 iz drugih država te 728 Srba za koje je bilo „nepoznato“ u kojoj su stranoj državi rođeni. Ukupno: 35.956 Srba [*Popis stanovništva... 2003. (migranti)*, 2007: 6–12]. Među tom populacijom, u nepoznatim omjerima bilo je one koja je porijeklom iz Srbije, BiH, Hrvatske ali i one koja je porijeklom iz Crne Gore. Jednako tako iz popisnih podataka ne može se utvrditi koliko je 2003. bilo Srba rođenih i nastanjenih u Crnoj Gori porijeklom iz Srbije, Hrvatske, BiH.

³ „Radojica Živković priča 7. aprila 2011. da 46.000 ‘uglavnom Srba’ nema državljanstvo Crne Gore, ali imaju osobne karte. To su srpske izbjeglice iz BiH, Hrvatske i sa Kosova koji svi imaju crnogorske osobne karte. Sigurno ima istih još 20.000 koji su uspjeli da dobiju crnogorsko državljanstvo. Sve u svemu, ima najmanje 50.000 Srba u Crnoj Gori koji nemaju nikakve veze sa crnogorskom istorijom, ni u čemu crnogorskom nisu sudjelovali, a glasaju u Crnoj Gori i popisati će se na popisu 2011“ (*Četrdeset tisuća izbjeglica...*, 2011).

Tablica br. 1: Broj i udio Srba u Crnoj Gori i broj Crnogoraca u Srbiji (uža Srbija i Vojvodina) te na Kosovu po popisima stanovništva od 1948. do 2011. godine

popis	CG	S	%	Uža S + V	C	K	C
1948.	377.189	6.707	1,8	5.800.146	46.810	727.820	28.050
1953.	419.873	13.864	3,3	6.171.013	54.718	808.141	31.343
1961.	471.894	14.087	3,0	6.678.239	67.165	963.988	37.588
1971.	529.604	39.512	7,5	7.202.898	93.705	1.243.693	31.555
1981.	584.310	19.407	3,3	7.729.236	120.438	1.584.440	27.028
1991.	615.035	57.453	9,3	7.822.795	118.934	1.956.196	20.365
2002.	-	-	-	7.498.001	69.049	-	-
2003.	620.145	198.414	32,0	-	-	-	-
2011.	620.029	178.110	28,7	7.186.862	38.527	1.739.825	?

Oznake: *popis* – godina popisa stanovništva; *CG* – Crna Gora (ukupan broj stanovništva); *S* – Srbi; *Uža S + V* – uža Srbija i Vojvodina (ukupan broj stanovništva); *C* – broj Crnogoraca; *K* – Kosovo (ukupan broj stanovništva). **Izvori:** *Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011; Stanovništvo ... 2011. u Republici Srbiji.*

U svakom slučaju, masovno „pretakanje“ nekadašnjih nacionalnih Crnogoraca u Srbe predstavlja izrazito zanimljivu, dalekosežnu pojavu čije objašnjenje traži odgovarajuće odgovore. U priloženom radu usredotočiti ćemo se na dvije međusobno povezane konstatacije kojima se pokušava objasniti zbog čega je došlo do te pojave. Naime, ponajprije u srpskom društvenom miljeu prošireno je gledište po kojemu su se pravoslavni Crnogorci i za trajanja Jugoslavije osjećali Srbima, ali da se zbog presije i ukupnog političkog ambijenta nisu smjeli tako i izjasniti. Da su se stoga očitovali nacionalnim Crnogorcima koje je, sukladno tim mišljenjima, ionako doživljavano kao svojevrsna verzija srpstva (Ičević, 2015: 313–315; Raković, 2019: 85–86, 157; Stanković, 2020: 59–60; Subotić, 2020: 21, 25–26).

U priloženom ćemo radu na temelju pokazatelja iz popisa stanovništva provedenih u socijalističkoj Jugoslaviji i samoj Crnoj Gori između 1948. i 1991. pokušati utvrditi da li su navedene tvrdnje utemeljene ili možda objaš-

njenje rečene pojave treba tražiti u izloženosti crnogorskog društva drugim, znatno složenijim (povijesnim) procesima.

1. Povijesni kontekst

Prvi popis koji je obuhvatio cjelokupno stanovništvo današnje Crne Gore bio je onaj proveden u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1921. Po tom popisu, koji nije uključivao pitanja o etnicitetu te kod kojeg se etnička pripadnost može odrediti samo kombinacijom podataka o jeziku i vjeri, na tlu današnje Crne Gore obitavalo je oko 313.432 stanovnika među kojima 238.334 ili 76% pravoslavaca, 55.802 ili 17,8% muslimana, 19.146 ili 6,1% katolika te 150 pripadnika drugih vjera. Pri tome je pravoslavni živalj bio crnogorskog, odnosno za Srbe srpskog porijekla, među katolicima je bilo približno 11.800 osoba koje se uvjetno može identificirati kao Hrvate te 6.500 Albanaca. Unutar muslimanskog korpusa pripadnika, uvjetno rečeno bošnjačke grupacije bilo je nekih 44.900 a albanske 10.700 (autorov proračun prema: *Definitivni rezultati popisa... 1921*; 1932: 86–87, 106–107, 122–129, 190–191, 248–249). Prikazana, heterogena slika proizišla je iz dugotrajnih historijskih procesa koji su postepeno vodili vjersko-etničkoj segmentaciji autohtone slavenske populacije.

Najstarija vjerska zajednica na tlu današnje Crne Gore, što je teško pojmiti uzimajući u obzir njenu malobrojnost, jest katolička. Naime, značajke najranijeg povijesnog razvoja slavenskog življa na glavnini prostora današnje Crne Gore, ali i susjedne istočne Hercegovine i južne Dalmacije bila je u njegovom samosvojnom političkom, državnom, a time i etničkom razvoju. Od kada ga se može pratiti, odnosno od početka 9. stoljeća, u pojasu između Neretve i Bojane egzistiraju tri slavenske kneževine tj. Zahumlje između Neretve i Dubrovnika, Travunija do Kotora i Duklja do Bojane i Skadra. O samosvojnosti tih kneževina svjedoči i to da su imale vlastite biskupije: stonsku, trebinjsku, dukljansku/barsku (Živković, 2010: 152).

Polovicom 11. vijeka te su kneževine državno objedinjene dukljanskom inicijativom i pod dinastijom Vojislavljevića. O značaju te proširene dukljanske države govori papinsko priznanje njenog statusa kraljevine kao i to da je imala svoj „vrhovni“ vjerski centar u vidu Barske nadbiskupije. Međutim, do druge polovice 12. vijeka opada moć države Vojislavljevića te će se krajem istog stoljeća njena ukupna prostornost naći pod vlašću vladara pravoslavne Srbije. Upravo u vrijeme kada uspostavom Latinskog Carstva u Carigradu 1204. katoličko-pravoslavni odnosi stječu dimenziju izrazite polariziranosti. U tim prilikama srpska dinastija Nemanjića s ciljem stjecanja lojalnosti dukljanskog življa provodi njegovu masovnu pravoslavizaciju oslanjajući se

pri tom na vlastitu, od 1219. autokefalnu crkvu tj. Žičku / Pečku arhiepiskopiju (Mrduljaš, 2021: 41–43). Tako će u završnici na tlu današnje Crne Gore u katolicizmu ostati primorske, tada još uvijek dominantno romanske komune Kotor, Budva, Bar sa okolnim slavenskim stanovništvom te istočniji dijelovi nastanjeni Albancima. Ta vremenom slavizirana i slavenska populacija primorskih komuna naknadnim će razvojem u pravilu biti usmjerena prema kulturno-identitenom narodnosnom krugu u konačnici oblikovanom u hrvatsku naciju.

Obzirom da je Žička / Pečka arhiepiskopija bila crkvom jedne dinastije, da je kao takva imala dužnost razvijati kult svojih vladara Nemanjića, ona postaje svojevrsnim generatorom srpskih protonacionalnih značajki (Kašić, 1984: 72–73). Stoga je u pojasu između Neretve i Bojane ekspanzijom pravoslavlja tekao i proces njihovog ukorjenjivanja. Međutim, prethodno snažni samosvojni razvoj, posebice na tlu dukljanske jezgre, omogućio je ne samo da ona tijekom trajanja srpske države, sada već u pravoslavnoj formi, zadrži izvjesnu posebnost već da se iz nje po rastakanju srpske države početkom druge polovice 14. vijeka oblikuje nova državna stvarnost u vidu Zete dinastije Balšića, a poslije i dinastije Crnojevića.⁴

Pred osmanskim prodorima Crnojevići dislociraju državno središte u najbranjiviji dio Zete, u podllovčensku Crnu Goru podižući na Cetinju manastir Rođenja Presvete Bogorodice koji postaje središtem mitropolije. Osmanskim osvajanjem otpočinje i proces islamizacije kojemu će posebno biti izložen slavenski živalj u blizini masovno islamiziranih Albanaca, naročito onaj njegov segment koji se iseljavao prema sjeveru, ka središtu nekadašnje srpske države, u današnji Sandžak (Mušović, 1980: 90). To islamizirano, odnosno muslimansko slavensko stanovništvo usko će biti povezano sa muslimanima iz Bosne što će pridonijeti njegovom naknadnom oblikovanju u bošnjačkom nacionalnom smislu.

Podllovčenska Crna Gora je i nakon osmanskog podvlašćivanja krajem 15. stoljeća zadržala određeni vid autonomije (Đurđev, 1953: 60, 114–115). Od kraja 17. vijeka ta autonomija postaje podlogom protusomanske borbe koja već do kraja idućeg dovodi do oblikovanja samosvojne crnogorske države i pravoslavne crkve. Taj stoljećima dug i poseban razvoj nužno je oblikovao posebnu crnogorsku samosvijest koja se međutim ispreplitala sa vjerski poticanim srpskim etničkim sadržajima. To ispreplitanje nastaviti će se i nakon priznanja državnosti Crne Gore 1878. (Andrijašević, 2004). Sa aspekta vladajućih struktura kao i dijela naroda snažno poistovjećenog sa Crnom Gorom u

⁴ „Iznenadna pojava nepoznate vlastele Balšića, kao oblasnih gospodara Zete već 1360. godine ne treba da iznenađuje, jer su se u Zeti održali najvažniji elementi njene državnosti. Poznate su bile granice ‘zemelje Zete’, kao i granice Zetske episkopije, odnosno mitropolije“ (Blagojević, 2011: 20).

tom je „ispreplitanju“ srpstvo bilo limitirano crnogorstvom i vrijednosno niže rangirano.⁵ Kao takvo, „crnogorsko srpstvo“ nije bilo istovjetno sa „čistim“ nacionalnim srpstvom te stoga nije moglo biti neprelaznom preprekom pri oblikovanju posebne crnogorske nacionalne samosvijesti. No kod znatnog dijela populacije, posebice onog kasnije uključenog u okvir Crne Gore, suodnos crnogorstva i srpstva nerijetko je bio strukturiran „u korist“ srpstva koje se relativno lako moglo „pretočiti“ u nacionalno.

Taj identitetni dualitet crnogorstva i srpstva koji je u različitim oblicima prožimao pravoslavno stanovništvo Crne Gore u bitnom je pridonio nestanku crnogorske države i apsorpiranju njene prostornosti od strane Srbije 1918., neposredno prije nastanka Kraljevine SHS. Što je posebice važno, tada je i Crnogorska crkva „utopljena“ u novoformiranu Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) koja time stječe institucionalni monopol nad crnogorskim pravoslavljem. Takvim razvojem otpočinje oštra segmentacija unutar crnogorskog pravoslavnog korpusa na onaj njegov dio koji se u uvjetima gubitka crnogorske države usmjerava prema nacionalnom crnogorstvu te dijela koji se u novim prilikama, pored ostalog i djelovanjem SPC sve izravnije usmjerava prema nacionalnom srpstvu. Taj polaritet se nastavio i tijekom Drugog svjetskog rata u kojem je Crna Gora istovremeno bila snažnim uporištem partizanskog, prema crnogorstvu afirmativnog pokreta, ali i uporištem velikosrpskih četničkih snaga (Andrijašević, 2021: 302, 316).

U socijalističkoj Jugoslaviji ta unutrašnja raspolućenost privremeno je nadidena svojevrsnim kompromisnim rješenjem. S jedne strane oblikovana je Narodna / Socijalistička Republika Crna Gora i priznata posebnost crnogorske nacije. Istodobno, službeni je stav bio da je riječ o naciji proizišloj iz srpskog etničkog korpusa (Marović, 2017: 84–85, 136–138). Stoga se može shvatiti što je za trajanja socijalističke Jugoslavije poticano srbocentrično shvaćanje crnogorske prošlosti, da je Crna Gora imala zastavu identičnu onoj Srbije, da

⁵ „Na prvo mjesto dolazi samo životno načelo države. Ima ga svaka država; mora ga imati i Crna Gora. **Crnoj Gori je životno načelo – Crnogorstvo. Bez toga, Crna Gora ne bi mogla živjeti**, tj. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale ove iste stijene i krši, možda još zaodjenute šumom i zelenilom, ona bi se mogla još i proširiti, u njoj bi moglo biti i više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg, – ali to više ne bi bila Crna Gora, kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva. Morali bismo svrnuti na stranu od predmeta koji je pred nama, kad bismo preduzeli ovdje da razlažemo šta je Crnogorstvo. Držimo da to nije ni od potrebe, jer smo o tom već više puta zborili. Samo ćemo ovdje toliko reći, da je ono **duša naše države**, isto tako kao što je npr. germanizam duša njemačke, galicizam duša francuske države itd. (...) stari su nam naši sačuvali i predali i Crnu Goru. Oni su to učinili mačem u ruci. Oni su **zalagali glave svoje i prolili krv svoju, da održe dušu svojoj državi** a održavši joj dušu održali su i nju samu. **Crnogorstvom je dakle održana Crna Gora**. Mi smo je naslijedili. **Čim ćemo je mi održati i predati u nasljedstvo svojim potomcima? U prvoj liniji opet Crnogorstvom!** (Glas Crnogorca, 1884: 1).

se jezik (kolokvijalno) nazivalo srpskim, da je u Crnoj Gori SPC, za razliku od Makedonije zadržala institucionalni monopol nad pravoslavljem.

Tijekom komunističke vlasti promovirano, „službeno“ shvaćanje crnogorstva očigledno nije pretjerano problematizirano od strane samih pravoslavnih Crnogoraca tim više što su oba njegova identitetna „krila“ bila izrazito sklona ideji jugoslavenstva. Ona je bila čvrsto ukorijenjena u Crnoj Gori, „jednoj od najjugoslavenskih karika složene državne zajednice“, amortizirajući značaj prethodnih ili prikrivenih podjela (Rastoder i Adžić, 2020: 53). Kao takvo crnogorstvo je i u vladajućim jugoslavenskim krugovima shvaćano kao kompatibilno sa njihovom ideologijom te se poticajno gledalo na njegove manifestacije. U tim uvjetima autohtona crnogorska pravoslavna populacija masovno se identificirala sa nacionalnim crnogorstvom. Ne samo u Crnoj Gori već i izvan nje. No u cijelom tom razdoblju u Crnoj Gori se jedan manji dio te populacije ipak izjašnjavao Srbima.

2. Popisi stanovništva u crnoj gori 1948–1991.

Za trajanja socijalističke Jugoslavije provedeno je šest popisa stanovništva: 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. Za razliku od prethodno provedenih na tlu današnje Crne Gore navedeni su popisi uključivali pitanje o etničkoj pripadnosti. Ono što se u tom smislu može lako uočiti iz poredbe popisnih podataka, posebice u periodu 1948–1971. jest da postoji određena nekonzistentnost (v. Tablicu br. 2). Konkretno, po prvom popisu, onom iz 1948. registrirano je čak 90,7% Crnogoraca da bi se njihov udio već kroz 23 godine tj. do 1971. sveo na 67,2%.

Do ove, zbunjujuće pojave ponajprije je došlo zbog „lutanja“ tadašnje jugoslavenske vlasti oko definiranja statusa ovdašnje slavenske muslimanske zajednice. Mada se na nju tijekom Narodno-oslobodilačke borbe i utemeljenja socijalističke Jugoslavije gledalo kao na zasebnu etničku cjelinu, ipak je nakon Drugog svjetskog rata nedostajalo spremnosti da joj se potvrdi nacionalna posebnost (Duraković, 1993: 165). Svejedno, u popisima stanovništva ostavljao se prostor njenim pripadnicima da makar na neuobičajen način iskažu vlastitu etničku osobitost. U popisu iz 1948. imali su mogućnost da se izjasne kao „neopredijeljeni muslimani“; u popisu iz 1953. kao „Jugoslaveni-neopredijeljeni“ a u popisu iz 1961. kao „Muslimana u smislu etničke pripadnosti“. Tek od druge polovine 60-ih priznaje se nacionalna samosvojnost rečenoj zajednici i to pod nazivom „Muslimana“ („Muslimana u smislu narodnosti“) (Kamberović, 2009: 61). U narednim popisima, onima iz 1971., 1981., 1991. njeni pripadnici na razini cjelokupne Jugoslavije pa i same Crne Gore gotovo se u potpunosti tako i izjašnjavaju.

Tablica br. 2: Nacionalni sastav stanovništva Crne Gore
u popisima stanovništva od 1948. do 2011. godine

	1948.		1953.		1961.		1971.	
Crnogorci	342009	90,7	363686	86,6	383988	81,4	355632	67,2
Srbi	6707	1,8	13864	3,3	14087	3,0	39512	7,5
Hrvati	6808	1,8	9814	2,3	10664	2,3	9192	1,7
Albanci	19425	5,1	23460	5,6	25803	5,5	35671	6,7
Muslimani ⁶	387	0,1	-	-	30665	6,5	70236	13,3
Jugoslaveni	-		6424	1,5	1559	0,3	10943	2,1
Romi	162	-	230	0,1	183	-	396	0,1
Ostali	1691	0,5	2395	0,7	4945	1,0	8022	1,5
Ukupno:	377189	100,0	419873	100,0	471894	100,0	529604	100,0
	1981.		1991.		2003.		2011.	
Crnogorci	400488	68,5	380467	61,9	267669	43,2	278865	45,0
Srbi	19407	3,3	57453	9,3	198414	32,0	178110	28,7
Hrvati	6904	1,2	6244	1,0	6811	1,1	6021	1,0
Albanci	37735	6,5	40415	6,6	31163	5,0	30439	4,9
Bošnjaci	-	-	-	-	48184	7,8	53605	8,6
Muslimani	78080	13,4	89614	14,6	24625	4,0	20537	3,3
Neizjašnjeni	-	-	-	-	26906	4,3	30170	4,9
Jugoslaveni	33146	5,7	26159	4,3	1860	0,3	1154	0,2
Romi	1471	0,3	3282	0,5	2601	0,4	6251	1,0
Ostali	7079	1,2	11401	1,9	11912	1,9	14877	2,4
Ukupno:	584310	100,0	615035	100,0	620145	100,0	620029	100,0

Izvori: Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011.

⁶ U popisima stanovništva iz 1948. i 1953. Muslimani/Bošnjaci su vlastitu etničku posebnost mogli iskazati izjašnjavanjem kao „neopredijeljeni muslimani“, odnosno kao „Jugoslaveni-neopredijeljeni“.

Primjetno je međutim da do popisa iz 1971. slavska muslimanska populacija Crne Gore, za razliku od one iz BiH i srpskog dijela Sandžaka, tek u perifernoj ili polovičnoj mjeri iskazuje svoju posebnost izjašnjavanjem za opcije koje bi je potvrđivale. Mjesto toga 1948. i 1953. gotovo je u potpunosti uklopljena u crnogorski nacionalni korpus. U popisu iz 1961. u podjednakoj se mjeri iskazuje dijelom tog korpusa i dijelom zajednice „Muslimana u smislu etničke pripadnosti“. Tek od 1971., kako je istaknuto, ona se gotovo u cjelini izjašnjava segmentom prethodno priznate muslimanske nacije. S tim da će na tom opredjeljenju ustrajati do samog raspada Jugoslavije. Takvom, stabilnom iskazivanju nacionalne posebnosti nakon desetljeća njenog „zatajivanja“ zasigurno je doprinio odmak od vremena obilježenog izvjesnim opterećenjima u odnosima sa pravoslavnom većinom, ali i brojnost muslimanske zajednice te što se mogla „osloniti“ na vlastita, relativno homogena teritorijalna uporišta.

I u slučaju slavenkog katoličkog življa u Crnoj Gori uočava se određena problematičnost po pitanju njegovog popisivanja. Primjerice 1948. evidentirano je svega 6.707 Hrvata, dok ih je već 1953. bilo 9.814. U samoj Boki Kotorskoj tj. području najveće i kontinuirane lociranosti Hrvata bilo ih je 1948. tek 5.958 (srezovi Hercegovački i Kotorski), a pet godina kasnije 8.182 (srez Bokokotorski). Taj porast se ne može pripisati useljavanju već činjenici da se znatan dio tog življa 1948. izjasnio Crnogorcima. Nakon te godine nastavljeno je izjašnjavanje dijela autohtonih slavenskih katolika Crnogorcima posebice u Baru i okolici gdje će trajno i u znatnoj mjeri „nadjačati“ izjašnjavanja u hrvatskom smislu (Mrduljaš, 2021: 88–90, 94–95).

Od 1971. otpočinje izrazito „pretakanje“ dotadašnjih crnogorskih Hrvata, posebice onih u Boki Kotorskoj u nacionalne Jugoslavena. Takvo izjašnjavanje je umnogome pridonijelo tome da je broj očitovanih Hrvata u Crnoj Gori od gotovo 10.664 iz 1961. pao do popisa iz 1991. tek na 6.244. Istodobno u bokeljskoj sredini najbližem dijelu Hrvatske, odnosno u Konavlima broj nacionalno izjašnjenih Jugoslavena je u istom periodu bio neznatan.⁷ Ovakvom distanciranjem slavenske katoličke populacije od hrvatske identifikacije, kakvo od 1971. nije postojao kod slavenskih muslimana Crne Gore u odnosu na pripadnost muslimanskoj naciji, zasigurno je doprinosila ne samo njena malobrojnost već i činjenica što je unutar svojih teritorijalno skučenih ali pretežito

⁷ Po popisu stanovništva iz 1981., koji registrira najveći broj Jugoslavena na nivou Jugoslavije (1.219.024) i njenih republika, pa i Hrvatske (379.057) u 32 konavoska naselja živjelo je 8.551 stanovnika među kojima 7.671 ili 89,7% Hrvata te 478 Jugoslavena ili 5,6%. Većina Jugoslavena (252) živjela je u Cavtatu, jedinom gradskom naselju u Konavlima. U seoskim mjestima živjelo je 6.966 stanovnika među kojima 6.562 ili 94,2% Hrvata i 226 ili 3,2% Jugoslavena (*Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981*: 21, 172–173).

homogenih prostora od 60-ih godina ubrzano postajala manjinskom obzirom na masovna doseljavanja crnogorskog i srpskog življa.

Iz „slučaja“ popisnog izjašnjavanja autohtonog slavenkog, muslimanskog i katoličkog stanovništva u Crnoj Gori može se ustvrditi da su usprkos mogućnosti očitovanja vlastite posebnosti postojali, barem u pojedinim periodima, određeni razlozi da se takvo što ne učini. Da se u tim prilikama svojevrсно „utočište“ tražilo u crnogorskoj ali i u jugoslavenskoj nacionalnoj odrednici. Sukladno rečenom, za očekivati je pitanje da li su možda postojali razlozi i za izbjegavanje srpskog nacionalnog očitovanja te traženja „zaklona“ prvenstveno u nacionalnom crnogorstvu.

Takvo se pitanje može postaviti no pri tome treba uzeti u obzir da se ne mogu automatski povlačiti paralele između pozicija srpstva u Crnoj Gori sa onima koje su u crnogorskoj (tradicionalno) pravoslavnoj sredini bile pozicije manjinskih katolika i njima imanentnog hrvatstva i manjinskih muslimana te sa njima povezane muslimanske, naknadno bošnjačke nacionalne identifikacije. Samim tim nisu istovjetne niti relacije na razini hrvatstvo – crnogorstvo, odnosno muslimanstvo/bošnjaštvo – crnogorstvo sa relacijama između srpstva i crnogorstva. Sa pozicija autohtone crnogorske pravoslavne populacije nužno se na hrvatstvo i muslimanstvo/bošnjaštvo gledalo kao na identifikacijske konstrukcije nastale izvan njenog kruga, kao na konstrukcije prema kojima se ima „izvanjske“ doživljaje. Nasuprot tome, identifikacija sa srpstvom ipak je predstavljala samoniklu pojavu neovisno o tome kako je bila povijesno gradirana u svom suodnosu prema crnogorstvu. S tim da su i u socijalističkoj Jugoslaviji, kako je istaknuto, pojedini srpski etnički sadržaji zadržali svoje mjesto u samoj, službeno zastupanoj „formulaciji“ nacionalnog crnogorstva.

S druge strane, ukupna pravoslavna populacija Crne Gore doživljavala je crnogorstvo kao identifikacijsku kategoriju „iznjedrenu“ iz njenog kruga; takvu koja je primarno bila prepoznatljiva po istaknutim vrijednostima: slobodarstvu, herojstvu, viteštvu, otpornosti. Nadalje, treba uzeti u obzir da u Jugoslaviji nacionalne odrednice nisu podrazumijevale i promociju nekakvih posebnih nacionalnih politika obzirom da je centralna komunistička vlast, što su bile dužne provoditi njene republičke i pokrajinske ekspoziture, jedina bila ovlaštena odrediti što je „najbolje“ za Jugoslaviju i njene narode i narodnosti. I to je stanje trajalo, uz manje turbulencije s kraja 60-ih i početka 70-ih, do polovice 80-ih. Stanje u kojem je nacionalno u svom izričaju gotovo bile svedeno na folklornu dimenziju.

U tim okolnostima, pored ostalog, niti srpstvo niti crnogorstvo nisu mogli steći javno dopušteni politički izraz koji bi eventualno vodio i njihovoj međusobnoj, oštrijoj distinkciji. Što je posebice bitno, u uvjetima kakvi su već bili autentična srpska nacionalna ideologija, koja je nesumnjivo postojala

no u svojevrsnoj ilegali, nije mogla opstruirati niti dovoditi u pitanje tadašnju konstrukciju nacionalnog crnogorstva. Drugim riječima, ono od strane državne vlasti stječe odgovarajući prostor za svoju emancipaciju dok istodobno njegov glavni oponent u vidu nacionalnog srpstva ima sužene mogućnosti da tu emancipaciju „sabotira“. Taj vid djelovanja se ponajprije realizira posredstvom dokazivanja i promocije gledišta o srpskom porijeklu Crnogoraca, obzirom da je i službeno bilo prihvaćeno da je riječ o naciji srpskog etničkog „korijena“ (Marović, 2017: 124–127).

Sveukupno, razlozi koji su utjecali na brojčano skromno izjašnjavanje autohtonog pravoslavnog življa u Crnoj Gori za nacionalno srpstvo, odnosno na njegovo masovno prihvaćanje nacionalnog crnogorstva bili su bitno drugačiji od onih zbog kojih su se pripadnici manjinske muslimanske i katoličke zajednice, u cjelini ili dijelom ovisno o periodima, izjašnjavali u crnogorskom nacionalnom smislu.

3. Metodološki pristup

Svi popisi provedeni u Crnoj Gori između 1948. i 1991. registrirali su srpsku populaciju unutar nje. Već bi se iz toga moglo zaključiti da u promatranom periodu nije bilo prepreka pred izjašnjavanjem u srpskom nacionalnom smislu te da osobe koje su se tako izjašnjavale očigledno nisu smatrale da je crnogorstvo identično srpstvu. Međutim, prilikom sagledavanja popisnih rezultata u razdoblju 1948–91., konkretno u kontekstu izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu, korisno je poći od analize koja problem dodatno rasvjetljava sa aspekta naslijeđa iz prošlosti, uzima u obzir procese koji su se odvijali u vrijeme provođenja navedenih popisa te percipira konfiguraciju nastalu nakon 1991.

Identitetni suodnos na relaciji srpstvo – crnogorstvo nije se jednako formirao u svim krajevima Crne Gore. U onom njenom dijelu unutar kojeg se oblikovala crnogorska državnost taj je suodnos svakako bio drugačiji od onog u krajevima koji su dijelom Crne Gore postali na izmaku njene državnosti ili tek 1945. Dakle, u krajevima koji su do tada bili snažno izloženi srpskim nacionalno-formativnim procesima. Obzirom na rečeno, prostorna distribucija nacionalno izjašnjenih Srba u periodu 1948–1991. i poslije njega usko je povezana sa političko-povijesnim nasljeđem.

Jednako tako Crna Gora je bila izložena ne toliko brojnim, ali kontinuiranim useljavanjima u razdoblju 1945–1991. Ta činjenica potiče na postavljanje određenih pitanja. Naime, da li je u Crnoj Gori očitovanje u srpskom smislu ponajprije bilo „rezervirano“ za doseljene Srbe porijeklom iz Srbije, BiH, Hrvatske? Ako je bilo, tad bi tvrdnja da su pred autohtonim pravoslav-

nim življem postojale prepreke kojima je sputavano izjašnjavanje u srpskom smislu bile plauzibilnije. No, nisu svi prostori, krajevi i naselja bili izloženi (znatnijim) useljavanjima. Iz tog razloga parcijalna analiza prostornosti Crne Gore u kontekstu popisa provedenih 1948–1991. pa čak i po pojedinim naseljima pruža potpuniji uvid u predmet analize tj. u razmjere izjašnjavanja domaće populacije Srbima, a time i osnovu za utemeljenje zaključke.

Sukladno rečenom, u radu ćemo se poslužiti geografski razrađenijim prikazom nacionalnog očitovanja u srpskom nacionalnom smislu u popisima 1948–1991. Taj vid izjašnjavanja analizirati ćemo kroz prizmu četiri, za tu svrhu „oformljene“ posebne političko-povijesne i migracione zone: bokeljsku, centralnu, planinsku i sjevernu (sandžačku). Valja naglasiti da pravoslavno stanovništvo svih tih zona ima istovrsno ishodište. Glavni tok migracija stoljećima je tekao iz centralnog, uvjetno rečeno zetskog pojasa prema sjeveru preslojavajući za osmanske dominacije prorijeđeno stanovništvo sjevernih dijelova današnje Crne Gore, ali i sjeverozapadne Srbije. Jednako tako iz istog pojasa vjekovima su tekle migracije i prema bokeljskoj zoni. Riječ je dakle o življu istovrsnog lokalnog etničkog izvorišta unutar kojeg su razlike o kojima je riječ prozišle iz donekle neujednačenih povijesnih iskustva (Kosorić, 1966: 24; Lutovac, 1978: 208, 219–220, 228; Marović, 2006: 236, 240, 257–258; Mušović, 1979: 73)

Prvu od zona, bokeljsku oblikovale bi današnje općine Herceg Novi, Kotor, Tivat i Budva.⁸ Njena autohtona pravoslavna zajednica u osnovi nije ili je periferno participirala u državnom oblikovanju Crne Gore obzirom da se nalazila pod mletačkom, a između 1814. i 1918. pod austrijskom vlašću u sklopu njene Kraljevine Dalmacije. Riječ je o populaciji koja je početkom 19. stoljeća izdvojena iz jurisdikcije Crnogorske mitropolije te je i vjersko-organizacijski bila povezana sa srpsko-pravoslavnim stanovništvom sjevernih dijelova Dalmacije. I to upravo od vremena od kojeg otpočinju nacionalno-formativni procesi pa i u samoj Srbiji koja početkom 19. stoljeća ulazi u razdoblje obnove državnosti i oblikovanja srpske nacionalne ideje.

Obzirom na prikazane okolnosti nacionalno-formativni procesi među pravoslavnom populacijom u bokeljskoj zoni primarno su se odvijali u srpskom smislu. Pri tome su postojale socijalne pretpostavke da ti procesi ostvare odgovarajuće rezultate. Bokeljski pravoslavni živalj imao je snažan građanski

⁸ Riječ je o administrativno-upravnom, povijesno oblikovanom shvaćanju Boke Kotorske obzirom da „užu“ Boku u kulturnom i zemljopisnom smislu predstavljaju samo naselja uz sam zaljev ili uklopljena u njegov egzistencijalni ambijent. Krajevi izvan tog okvira, koju uz to posjeduju vlastitu prepoznatljivost neovisno o Boki tj. planinski masiv Orjena sa plemenom Krivošija, zatim Grbalj kao i ukupni teritorij općine Budva ne bi pripadali tom uže shvaćenom pojmu Boke Kotorske.

sloj, dakle sloj koji je svugdje imao izrazitu ulogu i kod formiranja nacionalne svijesti (Luketić, 1984: 345; Radović, 1975: 253). Nadalje, u suvremenom kontekstu ta zona postaje dijelom Crne Gore tek u socijalističkoj Jugoslaviji. Njena posebnost očitovala se i u tome da je, naročito od 60-ih godina, prostorom masovnog useljavanja ponajprije Crnogoraca i Srba. Ta useljavanja donekle otežavaju uvid u karakter nacionalnog izjašnjavanje njene domicilne pravoslavne populacije. Ujedno riječ je o etnički i vjerski heterogenoj zoni u kojoj je postojao stoljetni suživot sa katoličkim, odnosno hrvatskim življem.

Centralnu zonu određivao bi prostorni okvir općina Nikšić, Cetinje, Danilovgrad, Titograd (*Podgorica* do 1946. i od 1992), Bar i Ulcinj. Unutar te zone recentno su od dijela podgoričke oformljene još dvije općine; Tuzi (2018) i Zeta (2022). Na tlu centralne zone povijesno je oblikovano crnogorsko državno jezgro tj. podlovcenska Crna Gora te je unutar nje i najsnažnije ukorijenjena crnogorska identifikacija. Istodobno riječ je o zoni sa vitalnim gradskim središtima; Nikšićem, Podgoricom, Barom u koja se kontinuirano doseljavalo. Obzirom na to riječ je o zoni u koju je useljavao i srpski živalj porijeklom izvan Crne Gore.

Planinsku zonu oblikovale bi općine Plužine, Žabljak, Šavnik, Mojkovac, Kolašin. Riječ je o pojasu koji je u sastav Crne Gore najvećim dijelom inkorporiran 1859. i 1878. s tim da je i u prethodnim vremenima bio pod snažnim utjecajem crnogorskog središta. Za našu je analizu bitno da je ovaj dio Crne Gore sporadično bio izložen suvremenim useljavanjima. Zapravo, od 60-ih godina predstavlja prostor iz kojeg se kontinuirano iseljava. Dakle, možemo biti gotovo sigurni da se u ovoj zoni popisni podaci između 1948–91. u pravilu odnose na domicilni živalj pa i u slučaju izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu.

Sjevernu zonu, odnosno crnogorski dio Sandžaka oblikovale bi općine Pljevlja, Bijelo Polje, Ivangrad (*Berane* do 1949. i od 1992), Plav, Rožaj (od popisa 2003. *Rožaje*) i Andrijevice. Općina Andrijevice oformljena je tek 1990. te u kontekstu rada ima značaja samo za popis iz 1991. Od dijela općine Berane recentno je oformljena i općina Petnjica (2012), dok je od dijela općine Plav oformljena općina Gusinje (2014).

Prostori sjeverne zone najvećim su dijelom postali dijelom Crne Gore tek 1912. U njenom sklopu bili su svega četiri godine tj. do austrougarske okupacije 1916. Nakon 1918. i nastanka Kraljevine SHS / Jugoslavije sjeverna se zona nalazila pod snažnim srpskim utjecajem. O tome primjerice svjedoči da se već prilikom provođenja popisa iz 1921., uz izuzetak Andrijevice i Plava, našla unutar popisne cjeline pod nazivom „Južna Srbija“ (*Definitivni rezultati...*; 1932: 80, 122). Iznova postaje dijelom Crne Gore 1945. Također i u njenom slučaju, upravo poput Boke Kotorske, riječ je o etničko-vjerski

heterogenj zoni. S tim da se ovdje radi o pravoslavno-muslimanskom pojasu u kojem periferno participira albanski živalj islamske te u manjoj mjeri katoličke vjere.

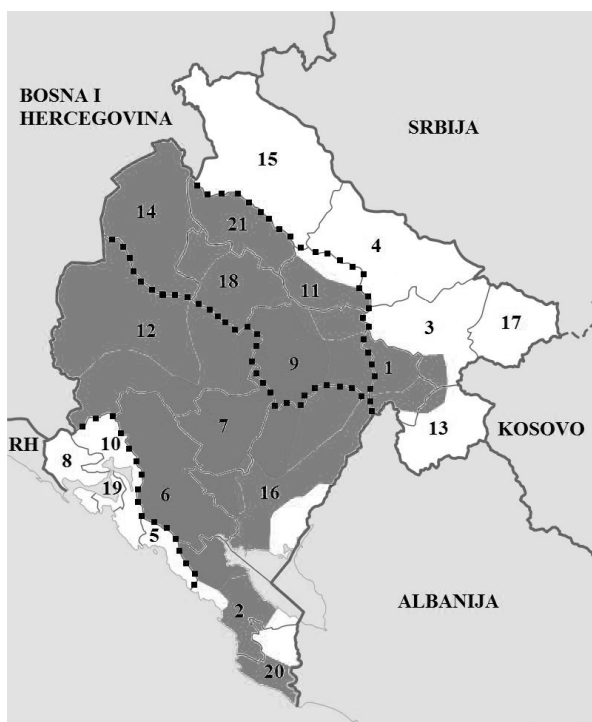
Za razliku od pravoslavaca Boke, pravoslavni živalj crnogorskog Sjevera pod osmanskim se vlašću nalazio u nezavidnom položaju. Bio je usmjeren na poljoprivredu, bez snažnijih kontakata sa tokovima vlastite civilizacije živeći u okružju gradskih središta islamsko-orijentalnog karaktera (Marović, 2006: 154–155). Stoga se i nacionalno-formativni procesi među tim življem odvijaju u bitno drugačijim uvjetima nego u Boki. Više na razini arhaičnih doživljaja koji su istodobno bili afirmativni za prodor srpske nacionalne ideje, ali i za snažnu identifikaciju sa Crnom Gorom kao stoljetnim simbolom i promotorom protuosmanske borbe. U kontekstu naše analize sjeverna je zona posebna i po tome što graniči sa Srbijom te što su prvenstveno njeni gradski centri privlačili i određeni, manji broj usljenika iz te republike.

Prostornost prikazanih zona određena je, kako je navedeno zbrajanjem (prostornosti) pojedinih općina. Međutim, Crna Gora je administrativno podijeljena na općine 1957–1960. (Papović, 2020: 48–51). Prije toga imala je drugačiju unutrašnju podjelu. Za provođenja popisa iz 1948. bila je podijeljena na četiri grada (Cetinje, Nikšić, Titograd, Pljevlja) i trinaest srezova (Andrijevički, Barski, Beranski, Bjelopoljski, Cetinjski, Danilovgradski, Durmitorski, Hercegnovski, Kolašinski, Kotorski, Nikšićki, Pljevaljski, Titogradski) koji su se pak sastojali od mjesnih odbora (dalje: MO). Tijekom popisa iz 1953. Crna Gora je bila podijeljena na jedan grad (Titograd) i deset srezova (Barski, Bjelopoljski, Bokokotorski, Cetinjski, Durmitorski, Ivangradski, Kolašinski, Nikšićki, Pljevaljski, Titogradski) koji su se sastojali od općina (dalje: Op.). Granice tadašnjih srezova koje bi ujedno bile i granice između ovdje definiranih zona u osnovi su se poklapale sa granicama naknadnih općina i njihovih „međuzonskih“ graničnih linija. No bilo je određenih odstupanja, a time i potrebe za korekcijama kako bi se za 1948. i 1953. dobili teritorijalni okviri istovjetni okvirima bokeljske, centralne, planinske i sjeverne zone dobivenim „stapanjem“ crnogorskih općina od 1961. nadalje.

Tako su u kontekstu popisa iz 1948. primorskoj zoni pribrojeni MO Sveti Stefan i MO Paštrovići koji su se tada nalazili unutar Barskog sreza kojeg ovdje promatramo kao dio centralne zone. Do popisa iz 1953. ta dva MO oblikuju općinu Paštrovići koju smo također izdvojili iz Barskog sreza i pribrojali primorskoj zoni. Naknadno će Paštrovići postati dijelom općine Budva. U odnosu na popise iz 1948. i 1953. planinskoj zoni pripojen je MO tj. Op. Mojkovac te time izdvojen iz Bjelopoljskog sreza i same sjeverne zone. Poslije će Op. Mojkovac zajedno sa Op. Polje, koja je prethodno bila dijelom Kolašinskog sreza oblikovat proširenu općinu Mojkovac (od 1960. do danas).

Prikazanim korekcijama omogućava se u osnovi validna poredba između navedenih zona od 1948. nadalje. Ostala teritorijalna odstupanja na međuzonskim linijama u kontekstu razdoblja 1948–53. i onog između 1961–91. bila su perifernog značaja, odnose se tek na pojedinačna naselja između zona (Kolašin – Podgorica, Kolašin – Berane) te stoga nije bilo potrebe da se i na toj razini provode korekcije.

Prikazana podjela na zone ne odgovara u potpunosti historijskom teritorijalnom razvitku Crne Gore (v. Kartu br. 1). Ona se sa tim razvitkom „poklapa“ u onoj mjeri u kojoj se on može očitovati granicama općina koje su poslužile oblikovanju zona. No već je istaknuto da one u našoj analizi nemaju za cilj osvijetliti problem samo sa povijesnog već i sa suvremenog migracionog aspekta. U svakom slučaju, Spič je npr. bio dijelom austrijske Kraljevine Dalmacije, a ovdje ga promatramo kao dio centralne zone. Sutorina i Kruševica pored Herceg Novog do međuratnog perioda pripadale su BiH (Tuno etc., 2011: 31). Naselja Veliki i Mali Zalazi, Mirac i Čavori, mada dijelom općine Kotor, nekad su bila dijelom Kraljevine Crne Gore. Sva ta mjesta ovdje promatramo kao dio bokeljske zone. Kraj sjeverno od Ulcinja kao i Tuzi postali su dijelom Crne Gore također 1912. kad i sjeverna zona, no ovdje ih pa i zbog geografskih razloga promatramo kao dio centralne zone. Njoj bi povijesno pripadala i Andrijevića koja se u sastavu Crne Gore našla do 1859/1878. No, obzirom da je u socijalističkoj Jugoslaviji tj. Crnoj Gori u pravilu bila dijelom ivangradske (beranske) općine, ovdje je promatramo kao dio sjeverne zone itd.

Karta br. 1: Crna Gora i crnogorske općine (1961–1991)

Općine Crne Gore (1961–1991): 1. Andrijevića (utemeljena 1990. izdvajanjem iz općine Berane); 2. Bar; 3. Berane (Ivangrad); 4. Bijelo Polje; 5. Budva; 6. Cetinje; 7. Danilovgrad; 8. Herceg Novi; 9. Kolašin; 10. Kotor; 11. Mojkovac; 12. Nikšić; 13. Plav; 14. Plužine; 15. Pljevlja; 16. Podgorica (Titograd); 17. Rožaje; 18. Šavnik; 19. Tivat; 20. Ulcinj; 21. Žabljak. // Posebne povijesne i migracijske „zone“ Crne Gore: Primorska (općine: 5, 8, 19, 19); Centralna (2, 6, 7, 12, 16, 20); Planinska (9, 11, 14, 18, 21); Sjeverna (1, 3, 4, 13, 15, 17) // Teritorijalni razvitak Crne Gore: 1. tamno – Crna Gora početkom 19. stoljeća; 2. tamnosivo – priključeno Crnoj Gori 1859; svijetlosivo – priključeno Crnoj Gori 1878; bijelo – priključeno Crnoj Gori 1912. i 1945. (Boka Kotorska). Kartu priredio i označio dr. sc. Saša Mrduljaš prema predlošku dostupnom na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Kotor> [25. 11. 2022].

„Prvotni“, brojčano izraženi karakter vjersko-etničke heterogenosti bo-keljske i sjeverne zone najbolje registrira popis iz 1921. Pored toga što je prvi obuhvatio ukupnu populaciju Crne Gore proveden je prije suvremenih, ma-sovnih migracija, koje uključuju i znatna iseljavanja sandžačkih muslimana

u Tursku (Konjević, 2018: 415–419) te je proveden prije Drugog svjetskog rata i njime uzrokovanih stradanja. Bokeljska zona je 1921. (kotar Kotor bez općine Spič, ali uz općine Kruševica i Sutorina) imala 36.143 stanovnika od toga 25.941 ili 71,8% pravoslavni te 9.946 ili 27,5 katolika (*Definitivni rezultati...*, 1932: 190–191, 248–249). Zapravo, imala je nešto veći broj ukupnog i pravoslavnog stanovništva kad bi joj se pribrojilo stanovništvo V. i M. Zalaza, Miraca i Čavora o kojem za 1921. nemamo podataka. Po onima iz 1961. u tim je naseljima živjelo 454 stanovnika od čega 453 Crnogorci i jedan Srbin (*Popis stanovništva... 1961*, 1994: 134). Dakle, riječ je bila o pravoslavnom življu kojeg je u tim mjestima 1921. moglo biti oko sedam stotina. Sjeverna je zona (okruzi Pljevlja, Bijelo Polje bez općine Mojkovac, Berane i Andrijevica bez sresa Mataševo) 1921. imala 97.561 stanovnika od čega 58.735 ili 60,2% pravoslavni, 611 ili 0,6% katolika i 38.210 ili 39,2% muslimana. U njoj je bilo 1.045 govornika albanskog jezika (*Definitivni rezultati...*, 1932: 86–89, 106–107, 122–123).

U radu se bavimo analizom popisnih podataka u razdoblju 1948–1991. No u priloženim tablicama (v. Tablicu br. 3 i br. 4) biti će prezentirani i podaci koji se odnose na popise iz 2003. i 2011. S tim podacima se nećemo opširnije baviti no korisno je imati uvid u njih, posebice zbog poredbe sa stanjem koje je prethodno utvrđeno. Popisi iz 2003. i 2011. razlikuju se od prijašnjih po tome što nisu registrirali crnogorske državljane koji su duže od godine boravili u inozemstvu, odnosno obuhvatili su strane državljane koji su duže od godine boravili u Crnoj Gori (*Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost... 2003*, 2004: 7). Stoga kod pokazatelja između prijašnjih te popisa iz 2003. i 2011. postoje određena „odstupanja“ koja nisu takva da se ne bi dopuštala poredba među njima.

4. Izjašnjavanje u srpskom nacionalnom smislu u Crnoj Gori u popisima stanovništva 1948–1991

Popis iz **1948.** registrirao je u Crnoj Gori tek 6.707 ili 1,8% Srba. Od toga u bokeljskoj zoni 4.061 ili 11,4% od njenog ukupnog stanovništva, ali čak 60,6% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Izvjesno je da se u bokeljskoj zoni Srbima izjasnio i dio domaćeg pravoslavnog življa o čemu svjedoči da ih je relativno dosta bilo u manjim i useljenički ne toliko privlačnim sredinama, npr. u srezu Kotor MO Krtole 276 Srba od ukupno 1.010 stanovnika (276/1.010), u srezu Herceg Novi MO Bijela 776/1597, MO Zelenika 398/2874, MO Risan 753/1678 (*Stanovništvo po narodnosti... 1948*, 1954: 452, 453). U ostale tri zone tj. centralnoj, planinskoj i sjevernoj udio Srba je bio gotovo nezamjetan i iznosio je ispod 1%. Obzirom na tako nizak postotak riječ je mogla biti i o

Srbima doseljenim iz Srbije, BiH, Hrvatske. Eventualno bi se dalo ustvrditi da je u te tri zone domaćeg življa izjašnjenog u srpskom nacionalnom smislu moglo biti u sljedećim sredinama: srez Barski u MO Bratica 152/2548, srez Nikšićki MO Bagetići 205/2018 i MO Kapino Polje 68/2940, srez Beranski MO Bać 168/1621, srez Bijelo Polje MO Bistrica 215/3696 (*Stanovništvo po narodnosti... 1948, 1954: 451, 453*).

Iz popisa 1948. vidno je da se gotovo ukupna pravoslavna populacija Crne Gore izjasnila Crnogorcima, odnosno da se tek jedan njen, broјčano izrazito skroman dio očitovao Srbima. Obzirom na dotadašnje povijesne prilike, na prethodne nacionalno-formativne tokove, posebice u bokeljskoj i sjevernoj zoni pa i na razvoj koji će naknadno uslijediti prikazano, malobrojno izjašnjavanje Srbima, koje će se u osnovi nastaviti i u naredna dva popisa, sugerira da je riječ bila o pojavi koja traži svoje objašnjenje.

Popis iz **1953.** sproveden je tek pet godina nakon prethodnog tijekom kojih je, donekle neuobičajeno, već „poduplan“ broj i udio Srba u Crnoj Gori te „sada“ iznosi 13.864 ili 3,3%. Svakako da su tome pridonijela doseljavanja Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske. No očigledno je porastao i broj „domaće“ pravoslavne populacije koja se u tom popisu izjasnila u srpskom smislu. Primjerice, u bokeljskoj zoni Srba je registrirano 9.331 ili 23,9% od ukupnog stanovništva te čak 67,3% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Da porast broja Srba primarno nije bio potaknut useljavanjima svjedoči što je do njega došlo u nizu manjih sredina bokeljske zone npr. Op. Grbaljska 412/3901, Op. Risanska 1074/4089, Op. Paštrovska 730/2239 (srez Barski) (*Ukupno stanovništvo... 1953: 66–67*). O kakvom je porastu riječ dobro svjedoči da u Paštrovićima (MO Sveti Stefan i MO Paštrovići) 1948. gotovo i nije bilo izjašnjenih Srba, dok ih je pet godina kasnije, na podjednak broj ukupnog stanovništva gotovo trećina. Izvjesno je da u ovom kao i u prethodnom popisu upravo Boka Kotorska predstavlja središte srpskog nacionalnog izjašnjavanja unutar Crne Gore. S tim da se i unutar nje najveći dio domicilnog pravoslavnog stanovništva izjašnjava Crnogorcima.

Primjetno da je 1953. u ostale tri zone, tj. centralnoj, planinskoj i sjevernoj, broj i udio Srba i nadalje izrazito nizak, no ipak je porastao u odnosu na prijašnji popis. Obzirom da je riječ o porastu iskazanom skromnim brojevima i nadalje je teško ustvrditi koliko je do toga došlo useljavanjima Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske a koliko izjašnjavanjem domaćeg življa. Možda bi primjeri poput onog iz sreza Bijelo Polje Op. Bistrica 89/4189 ili sreza Pljevlja Op. Bobovska 117/1446 išli u prilog tvrdnji da je među domaćim stanovništvom došlo do blagog pomaka u „korist“ srpskog nacionalnog izjašnjavanja (*Ukupno stanovništvo... 1953: 66–67*).

Po popisu iz **1961.** broj i udio Srba u Crnoj Gori je bio približno podjednak kao i deset godina ranije te je iznosio 14.087 ili 3,0% od ukupnog stanovništva. Pri tome je i dalje najsnažnija koncentracija Srba u Boki Kotorskoj gdje ih obitava 7.197 ili 16,9% od ukupnog stanovništva ili 51,1% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Da se u Boki i dio domaćeg življa izjašnjava Srbima, svjedočio bi njihov broj po manjim, useljenički ne toliko privlačnim mjestima: Op. Herceg Novi; Baošići 72/579, Bijela 409/1369 Bijelske Kruševice 41/182 (...); Op. Kotor; Glavatičići 107/311, Gorovići 41/143, Kostanjica 49/223 (...); Op. Tivat; Bogišići 72/228, Gošići 98/180, Milovići 78/131 (...); Op. Budva; Petrovac 55/547 (*Popis stanovništva... 1961*, 1994: 129, 132, 134, 141).

Unatoč tome što Boka Kotorska i nadalje predstavlja dio Crne Gore s najvećim brojem Srba, primjetno je da se njihov broj u toj zoni u odnosu na 1953. smanjio za 2.134 ili gotovo za četvrtinu. I to usprkos tome što je ukupan broj bokeljskog stanovništva porastao za 3.616. Do popisa iz 1961. jugoslavenska odrednica gubi značajku „utočišta“ za muslimane te se „otvara“ i za pripadnike drugih skupina. Međutim, još uvijek ne dobiva na „zamahu“ te je 1961. u Boki tek 457 Jugoslavena. Stoga bi se moglo ustvrditi da se 1961. dio prethodno očitovanih Srba izjasnio Crnogorcima. Moguće iznova obzirom da se dio izjašnjenih bokeljskih Crnogoraca iz 1948. prilikom popisa iz 1953. očitovao Srbima.

Tablica br. 3: Crnogorci, Srbi, Jugoslaveni (1953–91), nacionalno neizjašnjeni (2003–11) u popisima stanovništva Crnoj Gori 1948. do 2011. godine prema povijesnim i migracionim zonama

ZONE	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N%
BOKELJSKA	35615	24924	70,0	4061	11,4	-	-
CENTRALNA	162799	142323	87,4	1436	0,9	-	-
PLANINSKA	41056	40848	99,5	56	0,1	-	-
SJEVERNA	137719	133914	97,2	1154	0,8	-	-
Popis 1948	377189	342009	90,7	6707	1,8	-	-
BOKELJSKA	38991	20539	52,7	9331	23,9	91	0,2
CENTRALNA	182215	156827	86,1	2760	1,5	280	0,2
PLANINSKA	45718	45198	98,9	303	0,7	57	0,1
SJEVERNA	152949	141122	92,3	1470	1,0	5996	3,9
Popis 1953	419873	363686	86,6	13864	3,3	6424	1,5
BOKELJSKA	42607	25348	59,5	7197	16,9	457	1,1
CENTRALNA	211299	180198	85,3	4776	2,3	356	0,2
PLANINSKA	46975	46191	98,3	454	1,0	30	0,1
SJEVERNA	171013	132251	77,3	1660	1,0	716	0,4

O (ne)mogućnosti popisnog izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu...

Popis 1961	471894	383988	81,4	14087	2,98	1559	0,3
BOKELJSKA	50316	24315	48,3	11018	21,9	5643	11,2
CENTRALNA	249243	191287	76,7	9802	3,9	3966	1,6
PLANINSKA	45693	42060	92,0	2584	5,7	126	0,3
SJEVERNA	184352	97970	53,1	16108	8,7	1208	0,7
Popis 1971	529604	355632	67,2	39512	7,5	10943	2,1
BOKELJSKA	61660	29935	48,5	7296	11,8	16933	27,5
CENTRALNA	293682	225564	76,8	7370	2,5	11746	4,0
PLANINSKA	40459	39263	97,0	400	1,0	356	0,9
SJEVERNA	188509	105726	56,1	4341	2,3	4111	2,2
Popis 1981	584310	400488	68,5	19407	3,3	33146	5,7
BOKELJSKA	73149	34792	47,6	16065	22,0	12714	17,4
CENTRALNA	323294	229784	71,1	21482	6,6	10899	3,4
PLANINSKA	35801	33091	92,4	1941	5,4	386	1,1
SJEVERNA	182791	82800	45,3	17965	9,7	2160	1,2
Popis 1991	615035	380467	61,9	57453	9,3	26159	4,3
BOKELJSKA	85520	31481	36,8	35862	41,9	7144	8,4
CENTRALNA	339746	192805	56,8	82213	24,2	14706	4,3
PLANINSKA	31438	15134	48,1	14689	46,7	1276	4,0
SJEVERNA	163441	28249	17,3	65650	40,2	3780	2,3
Popis 2003	620145	267669	43,2	198414	32,0	26906	4,3
BOKELJSKA	86714	35370	40,8	33682	38,8	7279	8,4
CENTRALNA	355478	201761	56,8	79111	22,3	17751	5,0
PLANINSKA	25887	13725	53,0	10537	40,7	1116	4,3
SJEVERNA	151950	28009	18,4	54780	36,1	4024	2,6
Popis 2011	620029	278865	45,0	178110	28,7	30170	4,9

Oznake: C, S, J, N – broj Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori; C%, S%, J%, N% – postotak Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori. **Napomena:** u istom su stupcu za razdoblje 1953–1991. navedeni Jugoslaveni, a za razdoblje 2003–2011. nacionalno neizjašnjeni, a samim tim u istom su stupcu i udjeli jednih i drugih na nivou zona i same Crne Gore. **Izvori:** Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011.

U ostale tri zone tj. centralnoj, planinskoj i sjevernoj broj i udio Srba i nadalje je izrazito nizak. Do uočljivijeg porasta, konkretno sa 2.760 Srba iz 1953. na 4.776 Srba 1961., došlo je tek u centralnoj, useljenički privlačnoj

regiji. Da se i kod ovog popisa dio domaćeg življa navedene tri zone izjasnio u srpskom nacionalnom smislu, možda bi govorilo stanje u sljedećim, manjim naseljima: Op. Bijelo Polje; Dobrinje 29/480, Potkrajci 24/529; Op. Kolašin; Breza 25/170 Jasenova 41/503; Op. Nikšić Kazanci 24/330; Op. Pljevlja Čardak 14/131 Čestin 12/166 Šula 83/909 (*Popis stanovništva... 1961*, 1994: 128–129, 133, 135, 137–138).

Ukoliko se po pitanju popisa iz 1948., 1953., 1961. te općenito vremena u kojem su provedeni i moglo konstruirati gledišta o nemogućnosti crnogorskog paravoslavnog življa da se izjasni u srpskom smislu ili pak da je izjašnjavanje za crnogorstvo shvaćano kao očitovanje za jednu verziju srpstva, za razdoblje od popisa iz 1971. takve tvrdnje jednostavno nisu uvjerljive. Popis iz 1971. proveden je u vremenu „popuštanja“ komunističke vlasti i određenog prodora nacionalnog. Na razini tadašnje Jugoslavije taj se prodor najsnažnije osjetio u Hrvatskoj no bio je prisutan i drugdje (Bilandžić, 1999: 582–586). Pa i u Crnoj Gori u kojoj pored ostalog pitanje Njegoševog mauzoleja i njegove, odnosno kapele kralja Aleksandra na Lovćenu utječe na propitivanje dotadašnjeg crnogorsko-srpskog identitetnog konteksta (Papović, 2017: 247; Šistek, 2012: 125–126). U tim uvjetima u Crnoj Gori naglo raste broj Srba. Sa 14.087 ili 3% iz 1961. na 39.512 ili 7,7%. Riječ je o tolikom porastu da je posve jasno kako je proizišao i iz izjašnjavanja dijela domaćeg, crnogorskog življa u srpskom nacionalnom smislu. Obzirom na tako očite pokazatelje, prisutne u svim zonama, od 1971. nadalje nema potrebe da se prikazom stanja u manjim, useljenički ne toliko izloženim sredinama ukazuje na činjenicu da se i dio autohtone populacije u Crnoj Gori izjašnjavao Srbima.

U vrijeme popisa iz 1971. bokeljska zona više ne predstavlja pojas najsnažnije srpske koncentracije. U njoj živi 11.018 Srba ili 21,9% od ukupnog stanovništva, tj. 27,9% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Najsnažnija prisutnost Srba sada je u sjevernoj zoni u kojoj ih ima 16.108 ili deset puta više nego u prethodnom popisu. U centralnoj zoni broj Srba iznosi 9.802 i duplo je veći nego 1961. No dok je u njoj porast bio uzrokovan i doseljavanjem Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske, u planinskoj zoni, koja se već nalazi u fazi depopulacije porast broja Srba primarno je potaknut izjašnjavanjem domaćeg stanovništva. U toj zoni on je porastao sa 454 iz 1961. na 2.584.

Tablica br. 4: Pojedinačne povijesne i migracione zone i broj Crnogoraca, Srba, Jugoslavena (1953–91), nacionalno neizjašnjenih (2003–11) u njima po popisima stanovništva Crnoj Gori 1948. do 2011. godine

BOKELJSKA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	35615	24924	70,0	4061	11,4	-	-
1953	38991	20539	52,7	9331	23,9	91	0,2
1961	42607	25348	59,5	7197	16,9	457	1,1
1971	50316	24315	48,3	11018	21,9	5643	11,2
1981	61660	29935	48,5	7296	11,8	16933	27,5
1991	73149	34792	47,6	16065	22,0	12714	17,4
2003	85520	31481	36,8	35862	41,9	7144	8,4
2011	86714	35370	40,8	33682	38,8	7279	8,4
CENTRALNA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	162799	142323	87,4	1436	0,9	-	-
1953	182215	156827	86,1	2760	1,5	280	0,2
1961	211299	180198	85,3	4776	2,3	356	0,2
1971	249243	191287	76,7	9802	3,9	3966	1,6
1981	293682	225564	76,8	7370	2,5	11746	4,0
1991	323294	229784	71,1	21482	6,6	10899	3,4
2003	339746	192805	56,8	82213	24,2	14706	4,3
2011	355478	201761	56,8	79111	22,3	17751	5,0
PLANINSKA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	41056	40848	99,5	56	0,1	-	-
1953	45718	45198	98,9	303	0,7	57	0,1
1961	46975	46191	98,3	454	1,0	30	0,1
1971	45693	42060	92,0	2584	5,7	126	0,3
1981	40459	39263	97,0	400	1,0	356	0,9
1991	35801	33091	92,4	1941	5,4	386	1,1
2003	31438	15134	48,1	14689	46,7	1276	4,0
2011	25887	13725	53,0	10537	40,7	1116	4,3
SJEVERNA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	137719	133914	97,2	1154	0,8	-	-
1953	152949	141122	92,3	1470	1,0	5996	3,9
1961	171013	132251	77,3	1660	1,0	716	0,4
1971	184352	97970	53,1	16108	8,7	1208	0,7
1981	188509	105726	56,1	4341	2,3	4111	2,2
1991	182791	82800	45,3	17965	9,7	2160	1,2
2003	163441	28249	17,3	65650	40,2	3780	2,3
2011	151950	28009	18,4	54780	36,1	4024	2,6

Oznake: C, S, J/N – broj Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori; C%, S%, J/N%, – postotak Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori. **Napomena:** u istom su stupcu za razdoblje 1953–1991. navedeni Jugoslaveni, a za razdoblje 2003–2011. nacionalno neizjašnjeni, a samim tim u istom su stupcu i udjeli jednih i drugih na nivou zona i same Crne Gore. **Izvori:** *Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011.*

Popisom iz 1971. otpočinje faza masovnog izjašnjavanja u jugoslaven-skom nacionalnom smislu u bokeljskoj zoni. Tada je u njoj evidentirano 5.643 nacionalno izjašnjenih Jugoslavena što je više od polovice od ukupnog broja svih crnogorskih Jugoslavena. Mada je bokeljskoj zoni udio „dotadašnjih“ Hrvata u toj skupini bio neproporcionalno visok u odnosu na njihov udio u ukupnom stanovništvu Boke, glavninu nacionalnih Jugoslavena će činiti „nekadašnji“ Srbi i Crnogorci. S tim da će na tlu Crne Gore takvo izjašnjavanje imati značajke masovnosti samo u Boki Kotorskoj. Taj karakter niti izbliza neće steći u sjevernoj, također mješovitoj ali „pravoslavno-muslimanskoj“ zoni, kao niti u planinskoj, „čisto“ pravoslavnoj.

Popis iz **1981.** odvio se u vremenu u kojem sa povijesne pozornice odlazi Josip Broz Tito, utemeljitelj i dugogodišnji karizmatični vođa socijalističke Jugoslavije. U vremenu u kom ideja jugoslavenstva, kao njegov zalag, pod parolom „I poslije Tita Tito“ iznova stječe, pokazati će se kratkotrajno, snažne poticaje od strane vladajućih struktura (Bilandžić, 1999: 582–586). U tim prilikama Srbima se u Crnoj Gori izjasnilo 19.407 ljudi ili 3,3% od njenog ukupnog stanovništva. Dakle, došlo je do „prepolavljanja“ njihovog broja i udjela u odnosu na popis iz 1971. te „vraćanja“ na stanje kakvo je bilo 1953. i 1961.

U bokeljskoj zoni broj i postotak Srba pada na 7.296 ili na 11,8% od ukupnog stanovništva Boke, odnosno na najmanji udio od 1948. godine. I to u uvjetima snažnog rasta bokeljske populacije sa 50.316 iz 1971. na 61.660. Obzirom da je u istom razdoblju broj Crnogoraca u Boki porastao za 5.620, a broj Jugoslavena za 11.290, izvjesno je da se znatan dio prethodno očitovanih Srba u novim prilikama izjasnio Crnogorcima te Jugoslavenima. Za samu jugoslavensku nacionalnu odrednicu te se godine u Crnoj Gori izjasnilo 33.146 osoba, pri čemu više od polovice u Boki u kojoj predstavljaju 27,5% stanovništva. U ostale tri zone, kako je navedeno, izjašnjavanje za nacionalno jugoslavenstvo je sporadično. Stoga je znatan pad broja i udjela Srba u tim zo-

nama primarno uzrokovan „povratkom“ u nacionalno crnogorstvo, posebice u planinskoj u kojoj se udio Srba iznova svodi na 1% tj. na razinu na kakvoj je bio 1953. i 1961.

Popis iz **1991.** također se, poput onog iz 1971. odvio u vremenu, ovog puta neuporedivo snažnijeg prodora nacionalnog. U razdoblju u kojem na jugoslavenskoj sceni pa i na crnogorskoj srpska nacionalno-državotvorna ideologija dolazi do punog izražaja (Rastoder i Adžić, 2020: 149; Ščekić, 2011: 327). U tim uvjetima iznova uočljivo raste broj i udio Srba u Crnoj Gori na 57.453 ili 9,34% od ukupnog stanovništva. Svakako da su na taj porast utjecala i useljavanja Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske, no on je presudno proizišao iz izjašnjavanja dijela domaćeg stanovništva u srpskom smislu. Tako je u odnosu na prethodni popis, broj Srba u bokeljskoj zoni dvostruko veći, u centralnoj trostruko, a u planinskoj i sjevernoj čak za pet puta. Izvjesno je da u okolnostima kakve vladaju 1991. nije bilo prepreka pred izjašnjavanjem domaće pravoslavne populacije u srpskom smislu i da ona to jednim dijelom i čini. Izvjesno je i to da već iz perspektive tog dijela populacije crnogorstvo nije doživljavano kao istovrsno srpstvu što se i iskazuje u popisnoj distanci prema njemu. No ujedno je očito i da najveći dio domaćeg pravoslavnog življa u tim i takvim uvjetima posve svojevoljno „ostaje“ u nacionalnom crnogorstvu.

Za kraj, bitno se osvrnuti i na izjašnjavanja u crnogorskom nacionalnom smislu u samoj Srbiji, tj. onoj jugoslavenskoj republici u kojoj je bila najsnažnija koncentracija Crnogoraca izvan „matične“ republike. U Srbiji su Crnogorci najčešće bili teritorijalno disperzirani među daleko brojnijim Srbima. Sasvim sigurno da u tom ambijentu nije bilo prepreka da se na popisima očituju kao Srbi. Takvo izjašnjavanje im sasvim sigurno ne bi štetilo u sredini koja je tradicionalno, neovisno od službene politike na etnicitet pravoslavnih Crnogoraca, ali i drugih, nealbanskih grupacija Crne Gore, gledala kao na srpski. No u Srbiji (uža Srbija, Vojvodina, Kosovo) je od 1948. konstantno rastao broj nacionalno izjašnjenih Crnogoraca koji je 1981. dosegnuo 147.466 (v. Tablicu br. 1). Broj Crnogoraca znatnije ne opada ni 1991. u uvjetima urušavanja komunističke vlasti i same Jugoslavije te dominacije srpske nacionalne ideologije u Srbiji. Tada iznosi 139.299. Dakle u vremenu u kojem su se Crnogorci u toj republici bez ikakvog opterećenja mogli izjasniti kao Srbi što međutim nisu učinili.

Ovakvo stanje u samoj Srbiji dodatno upućuje na zaključak da izjašnjavanje „za“ nacionalno crnogorstvo, odnosno izostanak znatnijeg očitovanja za nacionalno srpstvo u Crnoj Gori 1948–1991. u pravilu nije proizlazilo iz nekakve nemogućnosti izjašnjavanja u srpskom smislu niti iz uvjerenja da je crnogorstvo tek određena verzija srpstva. Nasuprot tome, iz poredbe stanja u samoj Crnoj Gori sa masovnim izjašnjavanjem Crnogoraca Crnogorcima u

samoj Srbiji može se ustvrditi da su se ti ljudi uistinu identificirali sa svojim tadašnjim shvaćanjem i doživljajem nacionalnog crnogorstva dajući mu prednost pred nacionalnim srpstvom i razlikujući ga od njega. S tim da u znatnom dijelu crnogorskog korpusa, o čemu najbolje svjedoče „naznake“ iz 1971. i 1991., crnogorska nacionalna identifikacija i njena distanca prema srpskoj očigledno nije bila takvog karaktera da onemogući naknadni masovni „transfer“ u nacionalno srpstvo koji će registrirati popisi iz 2002. (Srbija), 2003. (Crna Gora) i 2011. (Srbija, Crna Gora) No taj se transfer odvija u bitno drugačijim prilikama od onih koje su vladale za trajanja socijalističke Jugoslavije pa i neposredno nakon njenog raspada.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Tijekom socijalističke Jugoslavije, kako pokazuju popisi prevedeni za njenog trajanja, u Crnoj Gori se tek manji dio populacije izjašnjavao Srbima: 1,8% (1948); 3,3% (1953); 3,0% (1961); 7,5% (1971); 3,3% (1981); 9,3% (1991). Velikom većinom domaće pravoslavno stanovništvo se izjašnjavalo Crnogorcima. Naknadni razvoj događaja, presudno obilježen procesom disolucije državne zajednice Srbije i Crne Gore, a zatim i neovisnošću tih republika doveo je međutim do porasta udjela Srba čak na 32,0% (2003), odnosno na 28,7% (2011). Svakako da masovno izjašnjavanje dijela „nekadašnjih“ Crnogoraca u srpskom nacionalnom smislu predstavlja pojavu koja traži svoje objašnjenje. Iz tog razloga, ponajprije u srpskom miljeu, producirane su tvrdnje po kojima se za trajanja socijalističke Jugoslavije „pripadnici“ autohtone pravoslavne populacije u Crnoj Gori koji su se osjećali Srbima jednostavno nisu mogli slobodno izjasniti kao takvi te da su se stoga, dakle pod određenom prisilom izjašnjavali Crnogorcima. S tim da takvim očitovanjem, kako se ističe, i nije dolazilo do distance prema srpstvu obzirom da se u socijalističkoj Jugoslaviji na nacionalno crnogorstvo gledalo kao na svojevrsnu verziju srpskog nacionalnog identiteta.

Kako se iz popisnih podataka i prikazane analize vidi, u Crnoj Gori se uz doseljene Srbe kontinuirano i dio domaćeg življa izjašnjavao u srpskom smislu. U prva tri popisa, onima iz 1948., 1953., 1961. pretežito u Boki Kotorskoj. No, 1971., u skladu sa tadašnjim društvenim zbivanjima, dolazi do naglog porasta broja i udjela Srba u Crnoj Gori i to u svim njenim, za potrebe rada „formiranim“ zonama, tj. u bokeljskoj, centralnoj, planinskoj, sjevernoj. Ukoliko se u kontekstu prethodnih popisa moglo kalkulirati s mogućnošću da je domaćem življu bilo otežano izjašnjavanje u srpskom nacionalnom smislu od popisa iz 1971. takve tvrdnje ne bi imale osnove. Primjerice, u odnosu na 1961. u useljenički neprivlačnoj planinskoj zoni Crne Gore, ali i sjevernoj,

koja također nije bila izrazitijim useljeničkim prostorom, broj Srba je porastao gotovo šest, odnosno deset puta.

Popis iz 1981., proveden u drugačijim društvenim okolnostima od onih koje su vladale deset godina ranije, registrira pad broja i udjela Srba pri čemu se veći dio njih „vratio“ u okvire nacionalnog crnogorstva ili „prešao“ u grupaciju Jugoslavena. Međutim, 1991., u novom društvenom ozračju dolazi i do novog, snažnog porasta broja i udjela Srba u Crnoj Gori. Taj popis je posebice bitan stoga što je do njegovog provođenja komunistička vlast već urušena na nivou Jugoslavije, što se ta zemlja nalazi u fazi raspada i što Crnom Gorom i Srbijom vlada politika „oslonjena“ na srpsku nacionalno-državotvornu platformu. Dakle, te 1991. nitko nije mogao spriječiti izjašnjavanje pripadnika domicilnog pravoslavnog življa u Crnoj Gori u srpskom smislu što je dio njih i učinio. S tim da najveći dio tog življa to nije napravio. Pa niti u Srbiji tj. u republici s najbrojnijom crnogorskom zajednicom izvan Crne Gore u kojoj je broj Crnogoraca od 1948. kontinuirano rastao pri čemu i te 1991., u naponu srpskog nacionalnog aktiviteta ostaje stabilnim.

Sukladno rečenom, tvrdnje po kojima je autohtona pravoslavna populacija Crne Gore, a posebno onaj njen dio raseljen po drugim jugoslavenskim republikama, ponajprije u Srbiji bila primorana izjašnjavati se Crnogorcima i na taj način zatajiti (pretpostavljani) srpski nacionalni identitet ne izgledaju uvjerljivima. Zasigurno da su na pojedinačnoj razini postojale kalkulacije sa nacionalitetom koje su vodile do odabira onog koji u određenim okolnostima pruža povoljnije, u osnovi karijerističke pozicije. No tim razlozima, postojanjem bojazni da se „krivim“ odabirom ne izgubi ili ne stekne društvene pozicije nisu mogle biti rukovođene mase stanovništva, a o njima je ovdje riječ. Posebno ne onaj seoski, uz poljoprivrednu djelatnost vezani segment tih masa koji je iza Drugog svjetskog rata bio prevladavajući te još 1971. iznosi 42,6% od ukupnog stanovništva Crne Gore (Rastoder i Adžić, 2020: 40).

Jednako tako neuvjerljivim izgledaju tvrdnje da je u navodno otežanim uvjetima za očitovanje srpskog nacionaliteta prihvaćano izjašnjavanje u crnogorskom smislu jer je, kako se ističe, shvaćano kao svojevrsna verzija srpske nacionalne identifikacije. Naime, iz samog, ustaljenog izjašnjavanja dijela autohtone crnogorske pravoslavne populacije za nacionalno srpstvo i to od 1948. do 1991. vidno je da je već iz perspektive te populacije postojala svijest o razlikama na relaciji crnogorstvo – srpstvo. I to s pravom, jer koliko god crnogorstvo za trajanja socijalističke Jugoslavije uključivalo i srpske identitetne sadržaje, posjedovalo je i fond značajki koje su ga činile samosvojnim, a time i drugačijim u odnosu na srpstvo. Značajki koje su ga usmjeravale, kao i svaku drugu naciju prema vlastitoj točki gledanja na sebe i druge.

Obzirom na rečeno, možda je smislenije ustvrditi da je autohtoni pravoslavni živalj Crne Gore, pa i onaj bokeljske i sjeverne zone koja je do 1945. najснаžnije bila izložena srpskim nacionalno-formativnim procesima jednostavno doživljavao tadašnju crnogorsku nacionalnu konstrukciju kao nešto što odgovara njegovom sistemu vrijednosti te predstavlja autentičnu pa i poželjnu identifikaciju. Treba pri tome imati na umu da je crnogorstvo kao identitetna kategorija proisteklo iz pravoslavnog korpusa te da je tijekom svog stoljetnog oblikovanja iz perspektive ukupne pravoslavne populacije srpskog tj. crnogorskog jezika steklo vrijednosne značajke (slobodarstvo, viteštvo, borbenost, otpornost, žrtvovanje, etički sklop) koje nisu u tolikoj mjeri prisutne kod doživljaja koje se ima o srpstvu. Upravo je to jedan od razloga što je među Srbima izvan Crne Gore znatno prošireno isticanje stvarnog ili iskonstruiranog porijekla iz Crne Gore čemu se pridaje prestižni značaj.

Stoga poistovjećivanje sa crnogorstvom u onim dijelovima Crne Gore koji su kasno postali njenim dijelom i ne treba čuditi. Možda se neće pogriješiti ako se ustvrdi da bi crnogorstvo kao nacionalna identifikacija steklo znatno širi opseg da za trajanja socijalističke Jugoslavije od strane vlasti nije „ograničeno“ na pravoslavni živalj Crne Gore. Da bi se uz odgovarajuće poticaje vjerojatno uspješno „širilo“ ponajprije među pravoslavnom populacijom istočne Hercegovine pa i preostalih dinarskih krajeva. Dakle među onom, govorom ijekavskom populacijom koja zapravo i potiče iz pojasa omeđenog Neretvom i Bojanom.

Istodobno, sama opstojnost srpske identifikacije u Crnoj Gori, njena nagla ekspanzija u uvjetima (među)nacionalnih poremećaja, lako „prelijevanje“ iz crnogorstva u srpstvo, činjenica da je i samo crnogorstvo uključivalo srpske etničke sadržaje jasno govori da se iz podataka o samom izjašnjavanju ne mogu izvlačiti sveobuhvatni zaključci. Takvo „pretakanje“ ne bi bilo moguće da je postojalo oštro razgraničenje između crnogorstva i srpstva što za trajanja socijalističke Jugoslavije očigledno nije bio slučaj. O tome napokon svjedoči i naknadni razvoj koji je u novim, specifičnim okolnostima doveo do naglog porasta broja i udjela Srba u Crnoj Gori.

LITERATURA:

- Andrijašević, Ž. (2004). „Srpstvo u Crnoj Gori“. Feljton u dnevnom listu *Vijesti* objavljivan 20. 9. 2004, portal: Montenegrina, dostupno na: < <https://montenegrina.net/> > [25. 11. 2022].
- Andrijašević, Ž. (2021). *Historija Crne Gore*. Beograd: Vukotić media.
- Bekus, N. (2014). „Ethnic identity in post-Soviet Belarus: ethnolinguistic survival as an argument in the political struggle“. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 35, Issue 1, str. 1–16, (DOI: 10.1080/01434632.2013.845197), dostupno na: < researchgate.net > [25. 11. 2022].
- Bilandžić, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Blagojević, M. (2011). „Nemanjići i državnost Duklje – Zete – Crne Gore“. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, str. 7–24.
- – „Četrdeset tisuća izbjeglica se popisuje (uglavnom Srba), koji su glasali na svim izborima i referendumu (17. mart 2011)“. Portal: *Kampanja SPC i vaskolikog srpstva pred popis u Crnoj Gori 2011. godine*, dostupno na: < <https://popis2011.wordpress.com/> > [25. 11. 2022].
- Darmanović, S. (2006). „Crna Gora – nova nezavisna država na Balkanu“, u: Vujović Z. (za izdavača) *Referendum u Crnoj Gori 2006. godine*. Podgorica: Centar za monitoring – CEMI, str. 9–20.
- Duraković, N. (1993). *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Đurđev, B. (1953). *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI I XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ičević, D. (2015). *Crnogorska nacija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Kamberović, H. (2009). „Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta“, u: Kamberović, H. (ur.) *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 59–81.
- Kašić, D. Lj. (1984). *Pogled u prošlost srpske crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod SPC.
- Konjević, V. (2018). „Iseljavanje Muslimana Crne Gore“. *Matica*, br. 74, str. 385–422.
- Kosorić, V. (1966). „Naselja i porijeklo stanovništva“, u: Petrović, K. (ur.) *Rogatica*. Sarajevo: Svjetlost, str. 12–25.
- Luketić, M. (1984). „Periodika Boke Kotorske (1844–1984)“. *Boka*, br. 15–16, str. 327–407.
- Lutovac, M. V. (1978). „Etničke promene u oblasti stare Raške“. *Glas CCCVII Srpske akademije nauka i umetnosti*, Odeljenje društvenih nauka, knj. 20, str. 205–230.

- Marović, B. (2006). *Ekonomska istorija Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Marović, B. (2017). *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*. Nikšić: Centar za geopolitiku.
- Mrduljaš, S. (2021). „Broj Hrvata u Crnoj Gori prema popisima stanovništva 1948. – 2011.“ *Migracijske i etničke teme*, Vol. 37, No. 1, str. 73–102.
- Mrduljaš, S. (2021). „Značaj prevjeravanja glavnine zahumsko-duklijskog življa iz katolicizma u pravoslavlje (13. – 14. stoljeće)“. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 45, No. 87, str. 33–52.
- Mušović, E. (1979). *Etnička struktura i etnički procesi stanovništva Novog Pazara*. Beograd: Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Mušović, E. (1980). „Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti“. *Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti*, knj. XXIX, str. 63–85.
- Papović, D. (2017). „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja“. *Matica*, br. 69, str. 209–270.
- Papović, D. (2020). „Administrativno-teritorijalna podjela i lokalna samouprava u Crnoj Gori 1945–1963.“ *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Vol. 4, No. 1, str. 35–57.
- Radović, V. (1975). „Riječi i djela (Boka na početku dvadesetog vijeka)“. *Boka*, br. 6–7, str. 251–261.
- Raković, A. (2019). *Crnogorski separatizam*. Beograd: Catena mundi.
- Rastoder, Š. i Adžić, N. (2020). *Moderna historija Crne Gore 1988–2017*. (knj. I). Podgorica: Daily Press – Vijesti.
- Stanković, V. (2020). „Identitet nacionalnih Crnogoraca i srpstvo“. *Politička revija*, Vol. 63, No. 1, str. 49–70.
- Subotić, M. (2020). „Identitetska pitanja Crne Gore“. *Politička revija*, Vol. 63, No. 1, str. 11–48.
- Šćekić, R. (2018). „Crna Gora u epohi geopolitičkih promjena (1988–2018)“. *Matica*, br. 74, str. 17–20.
- Šćekić, R. (2011). „Događanje naroda u Crnoj Gori – političko-propagandni okvir“. *Matica*, br. 45, str. 295–328.
- Šistek, F. (2012). „Njegoševa grobnica na Lovćenu“. *Matica*, br. 51–52, str. 105–140.
- Tuno, N. et. al. (2011). „Rekonstrukcija granice sutorinskog izlaza Bosne i Hercegovine na Jadransko more s pomoću starih geografskih karata“. *Kartografija i geoinformacije*, Vol. 10, No. 16, str. 26–55.
- Živković, T. (2010). „O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku“. *Go-dišnjak*, knj. 39, str. 149–161.

IZVORI:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* (1932). Sarajevo: Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika.
- *Glas Crnogoraca*, 29. siječnja 1884., God. XIII, Br. 5, str. 1–4.
- *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981. (podaci po naseljima i opštinama)* (199?). Knjiga I., Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: SFRJ – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1981/Pdf/G19814001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Popis stanovništva i stanova 1971: Stanovništvo – etnička, prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova (rezultati po opštinama)* (1994). Knjiga VI., priredili: Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: SFRJ – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1974/Pdf/G19744002.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini: Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije (podaci po naseljima i opštinama)* (1994). Knjiga III., priredili: Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1961/Pdf/G19614001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. – Migranti: podaci po opštinama* (2007). Podgorica: Republika Crna Gora – Zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci po naseljima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.)* (2003). Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci po naseljima i opštinama (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003.)* (2004). Podgorica: Republika Crna Gora – Zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : verispovest, materinji jezik i nacionalna pripadnost – Podaci po opštinama i gradovima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji)* (2013). Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.
- *Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine)*, Saopštenje br. 83 (12. 7. 2011). Podgorica: Crna Gora – Zavod za statistiku.

- *Stanovništvo po narodnosti – Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948.* (1954). Knjiga IX. [podaci su prezentirani po republikama, autonomnim pokrajinama (Vojvodina) i oblastima (kosovsko-metohijska) te njihovim upravnim jedinicama tj. srezovima, gradovima, a zatim i po mjesnim, odnosno gradskim narodnim odborima, S. M.]. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- *Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991.* (199?) (podaci se odnose na Srbiju i Crnu Goru te na općine i naselja tih republika, S. M.). Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914021.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Statistical Yearbook 2020. – Republic of Belarus* (2020). Medvedeva, I. V. (Chair of Editorial Board), Minsk: National Statistical Committee of the Republic of Belarus.
- *Ukupno stanovništvo po narodnosti – popis 1953.* (199?) (podaci su prezentirani po republikama, autonomnim pokrajinama (Vojvodina) i oblastima (kosovsko-metohijska) te njihovim upravnim jedinicama tj. srezovima i gradovima, S. M.). Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].

Saša MRDULJAŠ

**ON THE (IN)ABILITY TO DECLARE SERBIAN
NATIONALITY ON CENSUSES IN MONTENEGRO
DURING SOCIALIST YUGOSLAVIA**

During socialist Yugoslavia (1945–1991), the vast majority of the (traditionally) Orthodox population in Montenegro identified themselves as Montenegrins in the population censuses in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. However, after the breakup of Yugoslavia in the conditions of impending dissolution of the state union of Serbia and Montenegro, almost a third of the Montenegrin population identified themselves as Serbs in the 2003 census. To a somewhat lesser extent, this type of declaration reoccurred in independent Montenegro during the 2011 census. The mass “outflow” of former national Montenegrins into the framework of national Serbs certainly requires an explanation. In the Serbian milieu, the phenomenon is often explained by the claim that in socialist Yugoslavia it was not possible to freely express the Serbian national identity in Montenegro and that national Serbs declared themselves as Montenegrins as a result. In this paper, based on the analysis of data on the declaration of Serbian identity in Montenegro and Montenegrin identity on the territory of Serbia in the censuses conducted in 1948–1991, we will try to determine whether the stated claims are well-founded or perhaps the explanation of the said phenomenon should be sought in the exposure of Montenegrin society to other, significantly more complex (historical) processes.

Keywords: national declaration, population censuses, Montenegrins, Serbs, Montenegro, Serbia, Yugoslavia